

повідомлень у комунікативному середовищі за допомогою селекції за ціннісними ознаками.

Подальшою перспективою розвитку запропонованої теми є докладний розгляд діяльності окремих соціальних інституцій як елементів книжкової комунікації.

Список літератури

1. Библиотека // Книга : энциклопедия. — М., 1999. — С. 78–81.
2. Графтон Э. Глава 7. Гуманист за чтением / Э. Графтон // История чтения в Западном мире: от Античности до наших дней / Г. Кавалло, Р. Шартье. — М., 2008. — С. 225–265.
3. Куфаев М. Н. Проблемы философии книги. Книга в процессе общения / М. Н. Куфаев. — М. : Наука, 2004. — 188 с.
4. Сищенко С. В. Книжкова комунікація як базова компонента професійної книгознавчої підготовки бібліотечних фахівців / С. В. Сищенко // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. праць. — Х. : ХДАК, 2001. — Вип. 4. — С. 25–35.
5. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: учеб. пособие / А. В. Соколов. — СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. — 461 с.
6. Соколов А. В. Суперсистемный подход к книжной коммуникации / А. В. Соколов // Мир библиографии. — 2007. — № 5. — С. 2–6.
7. Стаф И. К. Изображение книги и проблема авторства в издательской деятельности Антуана Верара / И. К. Стаф // Книга в культуре Возрождения. — М., 2002. — С. 211–218.
8. Шартье Р. Письменная культура и общество / Р. Шартье. — М. : Новое издательство, 2006. — 270 с.
9. Швецова-Водка Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій / Г. М. Швецова-Водка. — Рівне, 2001. — 438 с.
10. Швецова-Водка Г. М. Документознавство: навч. посіб. / Г. М. Швецова-Водка. — К. : Знання, 2007. — 398 с.

Надійшла до редколегії 28.05.2012 р.

УДК 316.776.22

Ю. О. ПІЧУГІНА

СИСТЕМНА МЕТОДОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ ЦЕНЗУРИ В КОМУНІКАЦІЙНИХ КАНАЛАХ

Розглянуто головні методологічні підходи щодо дослідження цензури в системі соціальних комунікацій. Проаналізовано базові методологічні принципи вивчення цензури як складного соціально-комунікаційного явища.

Ключові слова: *цензура, загальні філософські методи, загальнонаукові методи, системний підхід, інформаційний підхід, прикладнонаукові методи, соціально-комунікаційний підхід, соціокультурний підхід.*

Рассмотрены главные методологические подходы к исследованию цензуры в системе социальных коммуникаций. Проанали-

зированы базовые методологические принципы изучения цензуры как сложного социально-коммуникационного явления.

Ключевые слова: *цензура, общие философские методы, общенаучные методы, системный подход, информационный подход, частнонаучные методы, социально-коммуникационный подход, социокультурный подход.*

The main methodological approaches as to the analysis of censorship in the social communications are considered. The basic methodological principles for the study of censorship as a complex social and communication phenomena are analyzed.

Key words: *censorship, general philosophical methods, general scientific methods, system approach, information approach, local scientific methods, social communicational approach, sociocultural approach.*

Актуальність звернення до методологічних основ вивчення цензури як частини комунікаційного процесу полягає в тому, що реформаторський курс у нашій країні поки що не привів до реальних успіхів у сфері гласності й свободи слова. Свобода слова не виникає й не зникає сама собою, а є суб'єктивним феноменом, що існує в соціальному середовищі, пізнання якого викликає певні труднощі через абстрактність, складність визначення, невідчутність цієї категорії. З огляду на це, щоб дослідити вектор розвитку сучасної цензури, необхідний науково-аналітичний апарат, що дасть можливість розглянути явище цензури в усій його повноті, інакше кажучи, методологію, поза якою неможливе наукове пізнання взагалі і соціально-комунікаційних процесів зокрема.

Мета статті — визначити методологічні підходи, методи й принципи дослідження, за допомогою яких найповніше буде розкрито питання цензури в системі соціальних комунікацій.

До цензури й цензурної діяльності ще з XIX ст. виявляли інтерес науковці різного фаху — правознавці, історики, видавці, бібліотекарі, журналісти та ін. Але наразі актуальним є дослідження цензури в межах теорії та історії соціальних комунікацій (далі — ТСК), що значною мірою формується різноманітними прикладними сферами, які «забезпечують цілеспрямований обіг соціальної інформації та знань у соціальному просторово-часовому континуумі» [4, с. 310] і разом утворюють систему соціальних комунікацій (далі — ССК), підсистемним складом якої є: «музейна комунікація, архівна, книжково-документальна, маскомунікативна, інформаційна, художня» [4, с. 284]. Дослідження прояву цензури на системному рівні дає нам нові інтеграційні можливості, не властиві окремим елементам. Так, вивчення проявів цензури в бібліотечній діяльності формує лише ілюстративне

уявлення про цензуру в ССК у цілому. І навпаки. Механізм функціонування цензури в ССК розкривається через характеристику не лише системи взагалі, а й її окремих складових. Тобто, щоб дослідити цензуру в усій ССК, нам слід поступово вивчити прояви цензури в усіх її компонентах.

Методологічний інструментарій дослідження цензури як бар'єра в ССК перш за все базується на використанні загальних філософських підходів, головними з яких є метафізичний та діалектичний методи пізнання.

Метафізичний метод розглядає речі і явища незмінними й незалежними одні від інших, як результат диференціації наукового знання, що поділяє природу на ізольовані сфери, які розглядаються поза зв'язком між ними.

Метафізика ніколи не була чимось раз і назавжди даним, вона змінювалася, поставала в різних історичних формах, серед яких можна виділити дві основні: стару й нову. Специфіка старої метафізики полягає в запереченні загального зв'язку й розвитку, відсутності цілісного погляду на світ, мисленні за принципом «або — або», переконанні в остаточній завершеності всіх світових зв'язків. Нова метафізика, на відміну від старої, не заперечує ні загального зв'язку явищ, ні їхнього розвитку. Особливість нової метафізики — зосередження зусиль на пошуку різноманітних варіантів інтерпретації розвитку, який став розумітися таким чином: як просте, загальне й вічне зростання, збільшення чи, навпаки, зменшення, тобто як кількісні зміни; або ж лише як якісні зміни; як повторення, як процес, який має суто лінійну спрямованість; як вічний рух по колу, без виникнення нового; як рух, із якого вилучається його сутність — протиріччя; як прогрес, тобто як сходження від нижчого до вищого, від простого до складного [1, с. 28 — 29].

Саме використання принципів нової метафізики допомогло нам зрозуміти цензуру як довічний інститут, суть якого мало змінилася впродовж його існування. Ми дійшли висновку, що цензура існувала, існує і існуватиме, поки існує держава в широкому значенні цього слова, адже в державі завжди є, що приховати від громадян, і на це не впливатиме воля людини.

Із середини ХІХ ст. метафізичний метод почав витісняти діалектичний метод.

Діалектика як метод пізнання природи, суспільства й мислення, розглянута в єдності з логікою й теорією пізнання, постає фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової й суперечливої дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід уможливорює обґрунтування причинно-наслідкових зв'язків, процесів диференціації та інтеграції, постійної суперечності між

сутністю та явищем, змістом і формою [9]. В межах діалектичного підходу розвиток розуміється як безкінечний поступальний, суперечливий, стрибкоподібний процес, в якому домінує сходження від нижчого до вищого, від простого до складного, від старого до нового. Головною характерною ознакою розвитку є зникнення старого, віджилого і виникнення нового, прогресивного. Саме тому найважливішим принципом діалектики є принцип історизму, тобто розгляд предметів у їхньому розвитку, саморусі, зміні [1, с. 22 — 23].

Для історичного розвитку соціальних явищ і комунікаційних систем характерна певна циклічність, реалізована за спіраллю, що передбачає проходження незамкнених витків і тому нескінченно розвивається. Знання про ці цикли є аргументом під час обґрунтування й прогнозування нових тенденцій. Також принцип історизму уможливорює дослідження цензури в динаміці її змін і становлення в часі. Уміло використовуючи для дослідження принцип історизму, можна досягти поглибленого розуміння сутності проблеми, а також сформулювати повніше уявлення про новий об'єкт.

Не менш важливим діалектичним принципом є принцип загального зв'язку і взаємозалежності. Річ у тім, що навколишній світ — це одне ціле, певна система, де кожний предмет нерозривно пов'язаний з іншими предметами й усі вони постійно взаємодіють один з одним. При цьому будь-який із них не лише перебуває у взаємозв'язку й взаємодії з іншими, зовнішніми, явищами, а водночас кожна річ має безліч внутрішніх сторін, моментів, відношень, зв'язків. Правильне розуміння будь-якої речі можливе лише в тому разі, якщо досліджено всю сукупність її внутрішніх і зовнішніх сторін, зв'язків, відношень. Щоб пізнати предмет детально, слід вивчити всі його зв'язки й опосередковування їх у системі, з виокремленням головної, вирішальної ролі [1, с. 24]. Так, цензура — це складне явище, яке поширюється на ССК, ставить перед собою конкретні цілі, наділене спеціальними функціями, для реалізації яких має певні засоби, але головною її ознакою є контроль за інформаційними потоками в суспільстві.

У цілому, керуючись діалектичним методом під час дослідження, можна скласти найповнішу еволюційну схему цензури як соціально-комунікаційного феномену. Зазначений метод надає нам можливість простежити закономірності формування цензури, починаючи з давніх часів, як за кордоном, так і на теренах нашої держави.

Слід зазначити, що філософські методи визначають лише найзагальніші регулятиви дослідження, його генеральну стратегію, але не замінюють спеціальних методів і не визначають кінцевого

результату прямо й безпосередньо [1, с. 22]. Тому методика нашого дослідження базується ще й на поєднанні загальнонаукових і приватнонаукових підходів до дослідження: системного, інтеграційного, історичного, інформаційного, соціально-комунікаційного та соціокультурного.

Загальнонаукові методи дослідження постають як своєрідна проміжна методологія між філософією й фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціальних наук [1, с. 29]. Базовими загальнонауковими методами в дослідженні теми стали: системний, історичний, термінологічний та інформаційний.

Важливість використання під час роботи системного підходу було обґрунтовано вище, де йшлося про доцільність проведення дослідження цензури на рівні всієї ССК. Варто лише додати методологічні принципи, які б забезпечили системну спрямованість наукового дослідження і практичне пізнання об'єкта.

1. Принцип цілісності, за яким досліджуваний об'єкт поділяється на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле [9]. На прикладі теми це проявляється таким чином. Цензура, зазвичай, розглядається частково, залежно від сфери свого поширення, тобто виокремлюють бібліотечну цензуру, цензуру друкованих видань, цензуру в ЗМІ, Інтернет-цензуру, мистецьку цензуру. Але якщо звести разом указані елементи цензури в одну цілісну систему — ССК, яка поєднує в собі всі ці сфери, то матимемо нові інтеграційні якості, не властиві окремим елементам.

2. Принцип превалювання цілого над частинами, який означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функціям системи в цілому [9]. Таким чином, галузеві напрями цензури, про які йшлося вище, мають на меті певні функції, які у свою чергу підпорядковуються головній функції цензури як такої — обмеження або заборони доступу до інформації, що може шкодити суспільству.

3. Принцип структурності, який презентує спосіб закономірного зв'язку між частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особливості її внутрішньої побудови [9]. Тобто цензура в глобальному сенсі вирішує певні завдання стосовно інформаційної безпеки, а вже структурні компоненти (цензура в галузевих напрямках) здійснюють перевірку інформації на місцях. Водночас усі структурні компоненти об'єднані спільною метою й наділені подібними функціями й засобами, тобто є частинами цілого — ССК.

4. Принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем, за яким жодна із систем не може бути самодостатньою, оскільки має динамічно змінюватися і вдосконалюватися, відповідно до змін

зовнішнього середовища [9]. У такому разі слід зважати на зміни і в державній системі, і в правовій, і в інформаційному середовищі в цілому. Так, останнім часом система ієрархічної комунікації, де головним компонентом був наказ, стала перетворюватися на систему демократичної комунікації, де основою стає переконання. Це новий ступінь розвитку суспільства. Ці зміни передбачають значно вищий інтелектуальний рівень у системі управління. У минулому, коли система була репресивно-комунікативною, достатньо було вдатися до зовнішнього примусу й цензури, щоб обмежити доступ до інформації. Сьогодні ці механізми вже не діють, а сама цензура набула нових ознак і нового змісту.

Останнім часом ми все частіше переконуємося в тому, що майже всі наявні в природі взаємозв'язки мають інформаційний характер. Адже інформація зумовлює напрям руху матерії у Всесвіті, і саме вона постає носієм сенсу всіх процесів, які відбуваються в природі й суспільстві [6]. Усвідомлення важливої ролі інформації в природі й соціальних явищах стало причиною виникнення нового фундаментального методу наукового пізнання, який дістав назву інформаційного підходу. Суть використання інформаційного підходу полягає в тому, що під час вивчення будь-якого об'єкту, процесу, явища в природі чи суспільстві (у цьому разі йдеться про цензуру) перш за все виявляються й аналізуються найхарактерніші для нього інформаційні аспекти, які у своїй більшості й визначають їх стан і розвиток [5].

Дуже ефективним інформаційний підхід є для дослідження взаємовідносин людини й суспільства в умовах функціонування цензури. Адже саме від того, закритий чи відкритий характер носить інформація в певному суспільстві, залежить рівень його соціального розвитку.

Необхідним є також використання історичних методів для вивчення передумов виникнення цензури та її застосування протягом становлення інституту соціальних комунікацій. На основі аналітичного методу дослідження, ми визначили причини й наслідки діяльності цензури в ССК.

Під час проведення будь-якого дослідження важливо визначитися з методами джерельного аналізу. Так, робота з літературою ґрунтувалася на кількісно-якісному методі бібліографічного аналізу. Саме завдяки цьому методу ми систематизували літературу за тематичними, хронологічними, географічними й типовидовими показниками, що значно полегшило роботу, зважаючи на кількість напрямів цензури, охоплених у нашому дослідженні. Для систематизації інформації необхідним було також використання правового аналізу під час вивчення законодавчих положень цензури й правових актів стосовно неї.

Отже, загальнонаукові методи мають «проміжний характер», оскільки пом'якшують перехід від використання загальних філософських методів до приватнонаукових.

Приватнонаукові методи дослідження відзначаються перш за все специфічним характером певних форм руху матерії. Кожна хоч трохи розвинута наука зі своїм особливим предметом і своїми теоретичними принципами, використовує свої індивідуальні методи, зумовлені тим чи іншим розумінням сутності її об'єкта. Приватнонаукову методологію частіше за все визначають як сукупність методів, принципів і прийомів дослідження, які застосовуються в тій чи іншій науці [1, с. 30].

Методологічним підходом до вивчення явищ, процесів, функцій соціальних комунікацій є соціально-комунікаційний підхід. Суть цього нового для науки в цілому підходу — це фіксація, моніторинг, опис, аналіз та інтерпретація даних у системі понять соціально-комунікаційного інжинірингу, а точніше — з точки зору того, чи здійснює об'єкт дослідження на соціум той вплив, який технологічно закладався, і як соціум відреагував на об'єкт впливу [8].

Так, порівнюючи філологічний та соціально-комунікаційний підходи до вивчення тексту, професор В. Різун зазначає, що філологічний підхід до тексту передбачає виділення насамперед засобів образності. Соціально-комунікаційний підхід, у свою чергу, потребує дослідження виділених філологами засобів образності в соціальному вимірі, тобто з точки зору того, як ті засоби залежать від соціальних цілей, завдань соціально-комунікаційного інституту, як впливатимуть на конкретні соціальні категорії читачів, чи зумовлені ці засоби конкретно соціально-комунікаційною технологією, тобто чи є вони технологічними засобами, чи входять ці засоби до переліку засобів конкретного соціально-комунікаційного інституту тощо [8].

Те ж саме можна спостерігати в нашому дослідженні. У художній літературі протягом тривалого часу активно застосовувався метод «подвійного дна». Це особливий спосіб побудови літературного твору, внаслідок якого твір можна читати у двох площинах. У першій площині (або на першому «дні») перебуває безпосередня фабула твору; у другій площині (на другому «дні») — інший зміст, пов'язаний із першим якимись натяками чи ідейним контекстом [3]. Таким чином російський письменник міг уникнути цензурних перепон, оскільки, наприклад, цензурні закони 1860-х рр. зобов'язували цензорів слідувати лише за буквальним змістом творів і забороняли їм дошукуватися потаємного змісту [2], — це бачення з точки зору соціально-комунікаційного підходу. У філологічному ж підході «подвійне дно» розцінюватиметься

як майстерний художній прийом використання тропів (від гр. Τροπος — поворот, зворот, образ), які додають жвавості й барвистості художньому твору.

Суттєвим доповненням до методології дослідження цензури є соціокультурний підхід, який полягає в спробі розгляду суспільства як єдності культури й соціальності, що утворюються й перетворюються діяльністю людини [7, с. 3].

Соціокультурний підхід базується на використанні декількох принципів, які в сукупності допомагають сформуванню уявлення про суспільство як цілісну соціокультурну систему і чіткіше осмислити проблеми соціокультурної трансформації [7, с. 5]. Нижче зазначимо ці принципи та їх сутність.

Принцип людини активної (*homo activus*) акцентує увагу на багатовимірності людини як біо-соціо-культурної істоти і на елементах структури особистості як суб'єкта дій, а сама дія суб'єкта сприймається як компонент взаємодії з іншими суб'єктами. Принцип *homo activus* одночасно є й принципом людської взаємодії як найпростішого, або родового, соціокультурного явища [7, с. 5]. Цей принцип свідчить, що цензура — це соціокультурне явище, яке є результатом людської активності.

Принцип взаємопроникнення культури й соціальності стверджує наявність цих двох вимірів у будь-якій людській спільноті, постійний їх взаємозв'язок і взаємовплив, але при цьому жоден з них не зводиться до іншого й не зумовлений ним [7, с. 5]. Те саме можна говорити й про цензуру, принцип дії якої зводиться до тиску соціального над культурним (створеним самою ж людиною). Отже, наявність взаємопроникнення культури й соціального очевидна.

Принцип антропосоцієтальної відповідності означає сумісність особистісно-поведінкових характеристик цього суспільства (як єдності культури і соціальності). Відомі два основні способи досягнення такої сумісності і, відповідно, два типи суспільства: у «традиціоналістському суспільстві» діяльність людини має відповідати структурам, які обмежують або закривають простір для ініціатив індивіда, котрий порушує традиції (принцип закритості); у ліберальному або «сучасному» суспільстві пріоритет надається свободам і відповідальності людей, які прагнуть так змінити структури, що склалися, щоб вони відповідали збільшеним потребам і здібностям індивідів та їх колективів, відкривали простір для раціональних інновацій (принцип відкритості) [7, с. 5].

Згідно з цим принципом, самосвідомість людини активної може відповідати або не відповідати типу суспільства, у якому вона перебуває, що на певному періоді приводить до зміни соціокультурного середовища. Ідеться про революції, протести, реформи

та ін. Доречно нагадати про сучасну боротьбу українських журналістів проти цензури, яка дістала назву «Стоп цензурі». І взагалі, українське суспільство на сучасному етапі звільнилося вже від тиску радянських традицій в інформаційному забезпеченні, його інформаційні потреби зросли, і воно вже готове до вищого ступеня розвитку — до загальнодоступної й відкритої інформації. Наразі українці мають самі вирішувати, яку інформацію обирати для себе, а якої уникати. Йдеться про внутрішню моральну фільтрацію інформації.

Принцип незворотності еволюції соціокультурної системи як цілого доводить, що з віддаленням системи від точки рівноваги порушується симетрія процесів і структур, підвищується ймовірність біфуркації й переходу до нового, незворотного стану системи як цілого [7, с. 6]. Про це свідчать вищезазначені положення про перехід нашого суспільства на новий рівень інформаційних потреб. Незадоволеність людей якістю отриманої інформації досягла точки кипіння і, як наслідок, привела до перевороту в системі.

Розглянуті приватнонаукові методи дослідження зумовлені загальнонауковими принципами і добре поєднуються з пізнавально-прагматичним напрямом як з методологічною настановою.

Таким чином, для всестороннього розкриття теми цензури ми дотримувалися класичної методологічної моделі дослідження, яка базується на використанні загальних філософських, загальнонаукових і приватнонаукових методів дослідження. При цьому слід зазначити, що системний підхід превалював і відбив основну ідею й новизну нашого дослідження. Адже дослідження цензури на рівні ССК проводиться вперше, і це дійсно дало нові інтеграційні знання про її сучасний стан. Варто підкреслити і значущість для дослідження цензури в ССК таких підходів: історичного, інформаційного, соціально-комунікаційного та соціокультурного. Отже, завдяки визначенню методики і методології дослідження комплексно проаналізовано сучасний стан цензури за напрямками, виявлено зміщення цільового компонента цензури в умовах загальної доступності інформації і визнано, що цензура сьогодні має відігравати роль «позитивного» фільтра, тобто вбирати в себе дійсно шкідливу інформацію й пропускати всю іншу. Подальшого дослідження потребує питання організації цензури в умовах гласності. Сьогодні цензура внаслідок законодавчої заборони має прихований характер. Тож актуальним наразі є визначення її сучасних функцій і засобів упровадження.

Список літератури

1. Баскаков А. Я. Методология научного исследования : учеб. пособ. — 2-е изд., испр. / А. Я. Баскаков, Н. В. Туленков. — К. : МАУП, 2004. — 216 с.

2. Жарких М. Метод подвійного дна і цензура [Електронний ресурс] / Микола Жарких // Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки : [сайт]. — Режим доступу : <http://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/DoubleBottom/Censure.html>
3. Жарких М. Метод подвійного дна у творчості Лесі Українки [Електронний ресурс] / Микола Жарких // Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки : [сайт]. — Режим доступу : <http://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/DoubleBottom.html>
4. Ильганаева В. А. Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность) : словарь-справочник / В. А. Ильганаева. — Х. : КП «Городская типография», 2009. — 392 с.
5. Колин К. К. Информационный подход как фундаментальный метод научного познания / К. К. Колин // Межотраслевая информационная служба. 1998. — № 1(102). — С. 3 — 17.
6. Колин К. К. Феномен информации и научная парадигма / К. К. Колин // Наука и науковедение. — 1998. — № 4. — С. 64 — 76.
7. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры / Николай Иванович Лапин // Социологические исследования. — 2000. — № 7. — С. 3 — 12.
8. Різун В. Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій [Електронний ресурс] / Володимир Різун // Інститут журналістики : [сайт]. — Режим доступу : http://journalib.univ.kiev.ua/Nacherky_do_metodologiyi.pdf
9. Федотова О. Методологічні принципи дослідження політичної цензури творів Друку: українознавчий ракурс / Оксана Федотова // Вісн. Кн. палати. — 2009. — № 6. — С. 43 — 47.

Надійшла до редколегії 23.03.2012 р.

УДК 347.78 : [004.738.5 : 655.41]

В. В. КАЇДИ

ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ АВТОРСЬКОГО ПРАВА В ЕЛЕКТРОННОМУ КНИГОВИДАННІ

Розглянута проблема функціонування інституту авторського права в електронному середовищі, зокрема в книговиданні. Проаналізовано особливості наукових уявлень про сучасний стан захисту авторських прав в електронному книговиданні.

Ключові слова: автор, авторське право, електронне книговидання.

Рассмотрена проблема функционирования института авторского права в электронной среде, в частности, в книгоиздании. Проанализированы особенности научных представлений о современной состоянии защиты авторских прав в электронном книгоиздании.

Ключевые слова: автор, авторское право, электронное книгоиздание.